Salamon Konrád

Németh László és Kovács Imre szárszói ellentéte

1943-ban a népi mozgalom legfontosabb eseménye az augusztus 23. és 29. között rendezett szárszói Magyar Élet-tábor volt. A református Soli Deo Gloria Szövetség balatonszárszói telepén tartott évenkénti tanácskozások közül ez a Püski Kiadó által szervezett azért emelkedett a nemzeti történelem magaslatára, mert Püski Sándor meghívására a népi mozgalom legjelentősebb személyiségei tartottak előadásokat, illetve vettek részt a vitákban. Ugyanakkor az is fokozta az érdeklődést, hogy a négy éve tartó világháború vége felé közeledve mindenki a magyarság esélyeit latolgatta, s erre várta a választ. A tanácskozáson mintegy hatszázan vettek részt, köztük a népi mozgalom sok fiatal követője, a szellemi és politikai élet több jeles személyisége, továbbá értelmiségiek, diákok, munkás- és parasztfiatalok.

Első előadóként Kodolányi János a nyomtatott és a sugárzott sajtó félrevezető hatalmára, a szavak „tűzzel-vassal" terjesztésének veszélyére hívta fel a figyelmet. Az újságokat és rádiókat birtokló kisebbség ugyanis őrült vajákosként a szavak inflációját zúdítja a tömegre, hogy akarata alá énekelje a „szabadságát s emberségét megőrizni vágyó tömegeket. És ez, tudjuk, bizonyos mértékben sikerül is neki. 'Ismételj egy hazugságot tízszer, százszor, ezerszer, és végül igazság lesz belőle' – írta a német nemzetiszocializmus egyik tekintélye. Sajátítsd ki a gondolkodás és a gondolatközlés eszközeit", s a tömeg „mindent elfogad, amit adsz neki, s mindent odaad, amit kívánsz tőle. Íme a modern mágia. Illik a hitetlen, racionális embertípushoz, amely él vele, illik a kultúrából gyorsan kivetkőző, racionális tömegemberhez, amelynek szól, illik a modern technikai civilizációhoz." Majd arra figyelmeztetett, hogy mi „nem vagyunk vegetatív nép… mi nem hagyatkozhatunk természetes életösztöneinkre, nekünk szükségünk van a tiszta öntudat, a kíméletlen önbírálat irányítójére is. […] Történelmünkben süvölt a végzet, minden napunk, minden korszakunk egy-egy kicsikart haladék. S ezt a haladékot kell örökkévalósággá nyújtanunk. Mi nem hazudhatunk magunknak. De azt sem engedhetjük meg, hogy nekünk hazudjanak. Szemünket

Salamon Konrád (1941) történész, az MTA doktora.

éjjel-nappal jóban-rosszban magunkon és az örökkévalóságon kell tartanunk. *Ha nem követelünk magunknak örökkévalóságot, elveszítjük a mát is.*"[1]

Kodolányi János szenvedélyes és napjainkban is időszerű gondolatai nem kaptak akkora figyelmet, mint érdemelték volna. Ennek oka, hogy az utána következő Erdei Ferencnek és Németh Lászlónak a magyar sorskérdésekre válaszoló előadásai, valamint a róluk kialakult vita akaratlanul is háttérbe szorították Kodolányi színvonalas előadását, amit a résztvevők túl általánosnak is érezhettek annak nemzetféltő gondolataival együtt.

Erdei Ferenc augusztus 24-ei előadása kezdetén kijelentette, hogy a „*történelmi materializmus*, szóval a szocializmus társadalomtudománya az egyetlen nagyszabású szociológiai irány, amely történelmi szemléletű, tehát konkrét történeti társadalomalakulásokat kísér, és mindent a fejlődés összefüggésében magyaráz. Ennek a szociológiának a materialista elmélet a filozófiája, dialektikus a logikája, és az egész szemlélet a modern ipari munkásság nagy történeti élménye és mozgalmai alapján kristályosodott ki."

Ezt követően a magyar társadalom 1848 utáni fejlődésének gondolatgazdag és újszerű áttekintését adta. A hallgatóság számára különösen érdekes volt az akkor „kényes" kérdésnek számító 1918-as forradalom elismerő és rokonszenves értékelése, majd a kommunista rendszer bukása utáni ellenforradalom és restauráció szakszerű bírálata. A korabeli társadalom szerkezetének bemutatása után pedig arra a hagyományos marxista megállapításra jutott, hogy a fejlődés egy rövid, de kikerülhetetlen polgári szakasz után a szocialista társadalomhoz vezet. Annál is inkább, mert „elsősorban a munkásság, másodsorban a parasztság képviseli azt a társadalmi erőt, amelyik a további alakulást meg fogja határozni. Ebben a fejlődésben kétségtelenül a munkásság képviseli a nagyobb erőt. Ennek a rétegnek van olyan szervezete, programja és politikai iskolája, mely társadalmunk gyökeres átalakítását sikerrel megkísérelheti." Előadása végén azonban fontosnak tartotta kijelenteni: „Hogy… tartós és fejlődőképes társadalom épül-e, az elsősorban azon múlik, hogy a parasztság mennyi történeti tőkét visz bele."[2] Igaz megállapítás, de ennek teljesüléséhez az kell, hogy a parasztság egyenrangú félként vehessen részt az új társadalom megteremtésében. Erről, különösen ennek biztosítékairól azonban nem ejtett szót.

Az akkori hallgatóság jelentős része még nem tudta, hogy a „munkásság vezette" szocialista társadalom, azaz a kimondatlanul felvázolt proletárdiktatúra milyen szörnyűséget jelent. Ráadásul a kiváló előadó mindezt olyan színvonalasan, elegánsan és rokonszenvesen mondta el, hogy sokan megnyugodva vették tudomásul: akár ez is bekövetkezhet. A népi és demokratikus átalakulás és a nemzeti függetlenség elkötelezettjei azonban indulatosan utasították vissza Erdei egyes megállapításait. Sőt a tanácskozás munkás résztvevői közül ketten is hangsúlyozták, hogy a munkásság együtt akar működni a parasztság-

1 Kodolányi János előadása. In (Pintér István főszerk.): *Szárszó, 1943*. Bp., 1983, Kossuth, 184–187.

2 Erdei Ferenc előadása. Uo. 188–209.

gal és az értelmiséggel, s az „új társadalomnak a legteljesebb mértékig szocialisnak és demokratikusnak kell lennie… Nekünk nem kell a diktatúra semmilyen formában. De nem kell a kapitalizmus sem."[3] Mert „a magyar munkásság tekintete nem Kelet, hanem Észak felé, a demokráciák országai felé irányul".[4] A harmadik út gondolatát tehát már Németh László előadása előtt felvetették, ráadásul ahonnét senki sem várta, a munkásság részéről.

Németh László előadását a kialakult feszült hangulattól függetlenül is nagy várakozás előzte meg, ugyanis már évekkel korábban ingerültséget keltett azzal, hogy a baloldalon tudományosnak hitt marxista közhelyek tarthatatlanságára figyelmeztetett, megzavarva ezzel a világot addig egyszerűnek és kereknek látók gondolkodását. Ezért tartotta őt 1943 elején a kommunista Nagy István erdélyi író Szekfű Gyulánál és a hozzá hasonlóknál is veszélyesebbnek, az utóbbiak ugyanis „minden reakciós hátsó szándékuk mellett is ezerszer különbek, mert legalább nem hoznak nekünk új kábítást, a régit meg ismerjük s majd elhárítjuk".[5] A könnyen érthető marxista–leninista eszmék híveit felháborította Németh László „felesleges akadékoskodása", akit Nagy István a *Népszavá*ban így utasított rendre: „Nem, Németh László, még egy szocializmust a többi jelzősök mellé nem kérünk." Sőt azt is értésre adta, hogy „Németh Lászlót nyugodtan számításon kívül hagyhatja a munkásság és a parasztság polgári szövetségeseinek megválogatásánál."[6] Erre még Marosán György is elégedetten „kiabálta közbe", hogy végre valaki leszámolt „Németh László ködös, homályos és fölöttébb gyanús szellemi termékeivel".[7]

Németh László emlékezete szerint Nagy István azt mondta: „megérdemelném, hogy felakasszanak. Hasonlókat mondott *Kovács Imre* is",[8] miközben Szekfű Gyulát a magyar parasztság hálájáról biztosította.[9] Ilyen körülmények között kapta meg a szárszói konferenciára a meghívót, amelyről úgy gondolta, hogy „Kovács Imre, Darvas József, Nagy István, Erdei Ferenc" lesznek a hangadói. A „hozzám ért nyilatkozatokból láttam, hogy ott mire számíthatok", s ennek ellenére úgy döntött: „igenis elmegyek erre a konstanzi zsinatra, s szembenézek veletek s a történelemmel is". A meghívóra írt rövid válasz végén „ott volt egy mondat, melyet mint nagyzolót utolsó pillanatban töröltem: »Akik Petőfit a segesvári csatatérre zavarták, örülhetnek.«"[10]

3 Szemám Mihály vasesztergályos hozzászólása. Uo. 211.

4 Kocsi Emil ifjúmunkás hozzászólása. Uo. 212.

5 Nagy István levele Veres Péterhez, 1943. jan. 23. MTA Kézirattár, Veres Péter hagyaték. Ms. 5497/248.

6 Nagy István. Németh László szocializmusa. *Népszava*, 1943. jan. 17.

7 Marosán György. Nyílt levél Nagy István íróhoz. *Népszava*, 1943. febr. 7.

8 Németh László: *Homályból homályba, I.* Bp., 1977, Magvető–Szépirodalmi, 637.

9 Kovács Imre: Szekfű Gyula és a nép. *Magyar Szemle*, 1943, 5, 250–254.

10 Németh L.: *Homályból homályba*. Id. k. 637.

Ebben a feszült és mindenre felkészült lelkiállapotban a kapott támadásokra Szárszón így válaszolt: „…tiszta szívvel kívánom azoknak a sikerét, akik a magyar jövőből olyan gyanús módon kirekesztenek. Bár cáfolnák meg aggodalmaimat; bár látszana eredményeik csúcsáról a minket ért igazságtalanság annak a minimális veszteségnek, amely nélkül nagy dolgok nem eshetnek meg. Én, bármit kezdjenek, még ha ellenem is, bajtársuknak érzem magam, s mint szurkoló mellettük leszek. A duzzogás kényelme helyett most is azért jöttem el ide, a kötelességteljesítés veszélyét vállalva, hogy mint hű műszer leadjam számukra a lelkiismeretemben kialakult jegyzéseket."[11]

Mindenekelőtt azokhoz szólt, akik túlzott magabiztossággal és leegyszerűsítéssel közeledtek a megvalósítani szándékozott társadalmi változásokhoz. „Talán nincs is tiszta fogalmuk róla, milyen nehézségek elé mennek, mekkora felelősséget vesznek magukra…" ezért három dolgot kötött a lelkükre:

1. A „*szabadság*, amelyet hoznak, *valóban a magyarság felszabadulása legyen*. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák […] Képzeljenek el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll… Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbágyságnál…"[12]

Az ilyen „agyrémek" felháborították a hagyományos szocialista elképzelések híveit, melynek okát Erdei Ferenc 25 év múltán így magyarázta: „Egy valami… tökéletesen hiányzott az én gondolkodásomból is, gondolom a többiekéből is: olyasmiknek a sejtése, ami később a 'személyi kultusz' címet kapta. Hogy a néphatalom és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait ölthesse, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékszerveink, azért is lettünk olyan vakok és bénák vele szemben."[13] Ehhez csak annyit: Németh László sem valamiféle prófétai adottság következtében érzékelte mindezt, hanem mert a tények ismeretében képes volt azokat elfogulatlanul átgondolni. Ezzel a szellemiséggel jelent meg Szárszón, és így folytatta aggályait:

2. „A második, amit számonkérünk: *ne engedjék megnyomorítani azt a munkásnépet*, amelynek az érdeke a szájukon van. Az európai társadalom nem úgy fejlődött, ahogy a múlt század nagy szocialista gondolkozói előre látták. Ők azt hitték, hogy a kapitalista fejlődés végén néhány óriás tőkés áll majd, s a nincstelen proletárok milliói. Éppen fordítva történt: a kispolgárinak nevezett elem volt az, amely hihetetlenül elszaporodott… A közhelyes szocialista gondolkozás… némi lenézéssel kezeli a 'kispolgárokat', a földes parasztságot, a szabad

11 Németh László előadása. In *Szárszó, 1943*. Id. k. 220.

12 Uo. 221.

13 Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra (1968). In Erdei: *Művekkel élő társadalom*. Bp., 1978, Akadémiai, 98.

iparosokat, kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, az értelmiséget." Pedig „gazdasági életünk magára hagyva, a *proletariátus kiküszöbölése felé* halad. S ez nagyon üdvös folyamat, hisz az az iparkodás, gazdasági tudás, fogékonyság, ami egy nemzet ereje, elsősorban a kispolgári réteg tulajdona […] iszonyú romlás lenne a kispolgárokat, csakhogy a klasszikus proletárokhoz jobban hasonlítsanak, elméletekhez nyomorítani, …már csak azért is, mert a szövetkezeti szocializmusban rég kész van az a forma, amely a vállalkozás érzését s a vele járó iparkodást is meghagyja, s a nagyobb birtokok, üzemek előnyeit is biztosítja."[14]

Németh László azzal, hogy a társadalom felemelkedését a nép, a tömegek kispolgárosodásában látta, olyan új és eretnek tételt fogalmazott meg, amely folyamatra nyugaton is csak a XX. század utolsó harmadában figyeltek igazán oda.

Kérdés, hogy a társadalmi folyamatok változásai iránt nagyon is érzékeny Kovács Imre miért nem figyelt fel erre a gondolatra? Ennek valószínűleg az az oka, hogy Mussolini 1943. július 25-ei bukása után – Németh Lászlóhoz hasonlóan – a háború gyors befejezésében reménykedett, és a legfontosabbnak a Hitler-ellenes összefogást tartotta. Ezt mutatja, hogy a szárszói tanácskozás előtti napon, a *Szabad Szó* augusztus 22-ei számában jelent meg „A szabadság dicsérete" című írása, amelyben – a sorok között – lelkesen méltatta a náci Németország elleni nemzetközi összefogást, azt, hogy a világ már döntött, s a rabság helyett a szabadságot választja, tehát a magyaroknak is a szabadságot kell választaniuk. Ezt a helyes döntést látta veszélyeztetve a harmadik útban, amelyet emlegetve Németh László a különböző „üdvözítő terrorok" veszélyeire figyelmeztet ahelyett, hogy a közös összefogás szükségességét hangsúlyozná.

Kovács Imre számára a „kispolgáriasodás" gondolata azért sem lehetett idegen, mert a mezőgazdaság jövőjét a földosztással, a paraszti, azaz „kispolgári" gazdálkodással képzelte el. Ráadásul négy év múlva, 1947 nyarán, a kékcédulás választások előtti kampány idején arra figyelmeztetett, hogy már nem „a polgári és a kollektív életforma mérkőzik. A polgári életforma mint olyan már nincs osztályhoz vagy világnézethez kötve. A marxista munkás éppen úgy kényelem után vágyódik, villanyt és gáztűzhelyet igényel magának, fürdőszobát szeretne, mint a polgár vagy az értelmiségi. A paraszt vágyaiban, törekvéseiben szintén polgárosodik…"[15]

A társadalmi változások iránt érzékeny Kovács Imre 1949-ben Amerikába kényszerülve, ott is észrevette ezt a folyamatot. Nem írta ugyan meg, de több megjegyzéséből is erre lehet következtetni: „Anglia a középutas szocializmus következetes végrehajtója… Amerika meg olyan megszorításokat alkalmaz a termelésben, hogy Adam Smith aligha adná rá az áldását. *Valójában már nem is kapitalizmus, ami itt van!* […] A társadalombiztosítás, a szakszervezetek mind na-

14 Németh L. előadása. In *Szárszó, 1943*. I. h. 222.

15 Kovács Imre levele Balogh Istvánhoz, a Független Magyar Demokrata Párt elnökéhez. Idézi Szeredi Pál: Szárszó vesztese… In Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Bp., 1997, Napvilág, 258–259.

gyobb befolyása és a progresszív adózás megbillentette a hatalmi egyensúlyt, s Roosevelt óta a 'kisember' uralkodik. […] Megismertem az amerikai munkást, jó természetű kispolgár, aki a kommunizmust hülyeségnek tartja…" Magyarországi tevékenységére visszaemlékezve pedig azt írta, hogy a „legfontosabb kétségtelenül a földreform volt; 630 ezer nincstelen paraszt végre földhöz jutott",[16] azaz – tehetjük hozzá – megkapta a lehetőséget a kispolgárrá válásra. S azzal, hogy a népiek többségével együtt a jövőt a paraszti magángazdálkodásban látta, a kispolgárosodás mellett foglalt állást.

Sajnos 1943-ban Erdei Ferenc, Veres Péter és Darvas József is tévedésnek minősítették Németh László álláspontját. Veres és Darvas szinte szó szerint ugyanazt a kifogást mondták: A kispolgárosodás a „szegényparaszt és a külvárosi proletártömegek rovására megy", illetve: a „kispolgári életformát csak a többi dolgozók rovására lehet egyeseknek kiverekedniök".[17] Az ellentét lényege tehát, hogy amíg az említettek a kezdődő kispolgárosodási folyamatban csak kevesek felemelkedésének a lehetőségét látták, addig Németh László a jövő biztató törvényszerűségét pillantotta meg abban.

A marxizmus hívei biztosak voltak benne, hogy a termelőeszközök „köztulajdonba" vételét követi a termelés ugrásszerű növekedése, s fenntartások nélkül elkötelezték magukat Magyarország proletarizálása mellett, amit 1945 után végre is hajtottak. Így a magyar társadalom szerves fejlődését eltorzítva véget vetettek az elkezdődött, felemelkedést jelentő kispolgárosodásnak, s hozzáláttak az erőszakos és züllesztő proletarizáláshoz, ami egy széteső, pusztuló társadalomhoz vezetett. Napjaink euro-amerikai civilizációjának, mindenekelőtt a Nyugat hanyatlásának oka viszont nem az elmondottakból, hanem a tömegek lázadásának nevezett folyamatból következik, amelyre szintén Németh László hívta fel az elsők közt a figyelmet.

3. Harmadik megjegyzésével Németh a forradalmat barikádharccá egyszerűsítő nézetek veszélyeire figyelmeztetett: „A legnagyobb gondjuk azonban arra legyen, hogy a *nemzet keze fölöslegesen be ne véreződjék*. […] Mindnyájan egyetértünk abban, hogy a kispolgárság fölött lévő nem munkás osztályok megszüntethetők és megszüntetendők. A nagy- és középbirtokok felosztásán, a nagyüzemek nacionalizálásán mi, írófélék sohasem vitatkoztunk egymással. Más azonban az osztály likvidálása, s más a beléje tartozó embereké", de ezt a marxizmus nem tisztázta. Joggal figyelmeztetett tehát Németh László, hogy „ha az indulat vérengzik, annak még van mentsége; a teóriának nincs. Különösen ha aközben önmagával is ellenkezésbe kerül. Mert hiszen ha minden ember gazdasági körülményeinek terméke, hogy vonható akkor értük mint egyén felelősségre? Ahol ilyen ellentmondások fölmerülhetnek, ott vagy a tudományban vagy a morálban kell hibának lenni. […] Ha a magyar nép természete s nem

16 Kovács Imre: *Virtuális Magyarország*. Bp., 2005, Magyar Napló, 34 és 64. Kovács Imre *Válogatott írásai*. Bp., 2011, Magyar Napló, 247.

17 Veres Péter és Darvas József hozzászólásai. *Szárszó, 1943*. I. h. 226 és 240.

mások mögéje bújt bosszúja érvényesül; bízom benne, hogy most sem kell az új Magyarországnak vérben keresztelkednie. Csak ne higgyék olvasmányaik alapján egyesek, hogy anélkül nincs is megkeresztelve."[18]

Az „esetleges vezérek után" a „valószínű áldozatokhoz" fordult: „Virágnyelven, de alig félreérthetően, egyre többet tanácskoznak már a sajtóban is, hogy mi történjék az új társadalomban a régi értelmiséggel." Még a nyugodtabb hangú cikkek is azt írták, „hogy az igazi munkásság nem fogadja el a magyar középosztályt értelmiségül… Én nem tudom… hogy lehet egy orvosokból, mérnökökből, tanítókból, hivatalnokokból álló társadalmi osztályt, melynek a lélekszáma eltartottjaikkal… majdnem annyi, mint a gyári munkásságé, el nem fogadni. Miféle eljárással? Gázosítással? […] Majd arra szólította fel az értelmiséget, hogy: 1) ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás, 2) ne ismerjék el azt sem, hogy az értelmiség másodrendű munkásosztály, 3) „Nincs tehát semmi oka az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába."[19]

Németh László az Erdei Ferenc által elmondottaknál sokkal bonyolultabbnak látta nemcsak a bel-, de a külpolitikai helyzetet is. Előadásában tehát arra figyelmeztetett, hogy „akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom. […] Az az 'üdvösség', amellyel Európa fog megajándékozni, nem lesz az, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. […] Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk 'megváltókat'… Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is – keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rossz indulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült…" Ezért a cél: „a magyarságot egy ilyen 'üdvözítő terror' ellen beoltani, s amennyire lehet, megszervezni."[20]

Németh László előadását hozzászólások sora követte, a már említettek mellett többek közt Nagy Ferenc a Magyar Parasztszövetség elnöke, Asztalos István és Darvas József írók, valamint Somogyi Imre gazdasági szervező, majd Erdei Ferenc tartott vitazárót, aki szerint: „A harmadik út csak az alkotó író vagy tudós kiváltsága, ami egyúttal azt a következményt is ráhárítja, hogy vállalnia kell a politikai előrehaladástól való elmaradását… Az értelmiségi mesterségek azonban… nem maradhatnak kívül. Ha tényleg nem állnak bele az építő előrehaladás vonalába, akkor már szükségképpen szemben is állnak vele."[21] Azaz, ahogy a kommunisták hangoztatták: aki nincs velünk, az ellenünk.

Németh László előadása után Kovács Imre is felszólalt volna, de beszédének meghökkentő kezdete félreértésre adott okot. Saját kétféle, tehát részben eltérő visszaemlékezése szerint ugyanis azt mondta, hogy „a magyar állam homlok-

18 Németh L. előadása. *Szárszó, 1943*. I. h. 222–223.

19 Uo. 223–225.

20 Uo. 218.

21 Erdei Ferenc vitazárója. Uo. 247.

zatán a 'keresztény-nemzeti' felirat nem jelent többet, mint a falusi patika cégtábláján a fekete kutya".[22] Mert ahogy a gyógyszertárnak semmi köze a fekete kutyához, úgy a fennálló rendszernek sincs köze a kereszténységhez. A minden valószínűség szerint félreérthetően fogalmazott kijelentés miatt Bognár István a kereszténységre nézve sértőnek találta a kijelentést, és mint a Soli Deo Gloria telepén rendezett konferencia elnöke figyelmeztette Kovácsot, aki viszont emiatt megsértődött, és nem volt hajlandó hozzászólását folytatni annak ellenére, hogy többen is kérték, és Veres Péter is átkiáltott neki: „Ne játssz te is Németh Lászlót, ne sértődj meg: folytasd!"[23]

Most pedig olvassunk bele Kovács Imre 1960-ban írt, „Németh László megkövetése" című írásába: „Amikor a balatonszárszói konferencián dühösen leültem, a bennem rekedt mondanivaló tulajdonképpen neki (Németh Lászlónak – S. K.) szólt. Még jó, hogy így történt, mert beszédemből megbocsáthatatlan sértés és alighanem több, sokkal súlyosabb kellemetlenség származott volna."[24] Kovács azt is elismerte, hogy Németh a háború alatt „egy szeizmográf érzékenységével regisztrálta a veszélyt abban a zónában, amelyet tragikus pontossággal a 'két malomkő közének' nevezett, én türelmetlenül és könnyelműen az *egyik* oldal mellett agitáltam. […] Németh László mindkét féltől óvta a magyarságot, abban reménykedve, hogy… hagyományaiba, kultúrájába és politikai intelligenciájába burkolódzva valahogy átvészeli a nehéz időket, és kedvezőbb körülmények között a nemzet ismét kivirulhat."[25]

1960-ban Kovács Imre arra is felhívta a figyelmet, hogy 1945. december 12-én a *Szabad Szó*ban olyan cikket jelentetett meg, „amelynek már a címe is felháborítóan szégyenletes: 'Ellenforradalom az irodalomban!' A 'jobboldali' népi írókat támadtam benne, név szerint nem említve senkit sem, de nem szépítem megvetendő cselekedetemet, mert Németh Lászlót is azok közé gondoltam, akik 'a demokrácia ellen sorakoznak fel… hovatovább már ellenforradalmi tevékenységet fejtenek ki. Nem ismerünk megbocsátást, nem tekintjük őket többé a magyar nép fiainak, íróinak. *Árulók ők, megvetjük őket!*' Ennek a fertelmes denunciálásnak a hitványságát csak fokozza" – emlékezik Kovács, hogy a *Szabad Nép*ben még dicséretet is kapott érte. Ezt „a cikket nem lett volna szabad megírnom, s engem is elégtétellel tölt el, hogy az idő Németh Lászlóékat igazolta!

Míg én az emigrációban lapultam, és aránylag kényelmesen éltem, ők odahaza egyengették a harmadik utat, keresték az új viszonyok közepette, a világ egyik legnagyobb hatalmának hüvelykujja alatt a megmaradás, a nemzeti lét legjobb és legreálisabb feltételeit és azok biztosítását. Én értettem, nagyon is értettem Németh László minden sorát, hogy darabjaiban mit akar kifejezni, de

22 Kovács Imre: *A Márciusi Front*. New Brunswick, 1980, Magyar Öregdiák Szövetség, 86.

23 Kovács Imre válasza a *Nemzeti Újság*nak, 1944. febr. 27. In *Szárszó, 1943*. Id. k. 388–389.

24 Németh László megkövetése. In Kovács Imre: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Bp., 1992, Gondolat, 294.

25 Uo. 293–294.

a legtöbbet mégis a forradalom alatti magatartása mond nekem, az a kristálytisztán megfogalmazott politikai koncepció, amely valóban az egyetlen okos, tisztességes és reális megoldás lenne a magyarság számára."[26] 1956-ban ugyanis a harmadik út „jelenthette a mi programunkat, azt a tudatosan vállalt magatartást, bölcs, nagyon bölcs koncepciót, amit a múlt tusakodásai után, de most a legjobb időben megint Németh László fogalmazott meg", amivel „történelmi távlatot" lehetne nyitni: a szocializmus összeházasítását „a parlamentáris demokráciával"[27] – írta Kovács már 1957-ben.

Az idézet arra is példa, hogy a kiélezett vitákra visszatekintve illik elismerni az ellenfél igazát, és elnézést kérni az elhangzott sértő kijelentésekért. Ugyanis csak így lehet a különböző irányzatok közti megbékélést elősegíteni, illetve a beszélő viszonyt fenntartani. Erre annál is inkább szükség van, mert az ellentétek, sőt ellenségeskedések több esetben is félreértéseken alapultak. Juhász Géza irodalomtörténész már Szárszón figyelmeztette a vitatkozókat, hogy „amin összekaptak, még a megfogalmazásban is szinte szó szerint azonos volt. Magáért ezért az egy pillanatért érdemes volt eljönnünk Szárszóra. Szimbolikus pillanat, ne felejtsék el soha. A ránk következő hónapokban, években sokszor lesz még alkalmunk ingerült ellenfeleket látni. Jól figyeljenek oda: nem ugyanazt mondja-e mindkettő… Ilyenkor lépjenek közbe, mint ahogy most közbekiáltották: »Ezt mondta a másik is.«"[28]

E közbeszólás lehetőségéhez azonban szólásszabadság kell, mindenekelőtt az íróknak. Juhász Gézát idézve, aki Erdei Ferencnél árnyaltabban látta a kérdést: „Az író, míg meg nem valósul az új, dolgozik érte, ragyogó képest fest róla. De mihelyt megvalósult, ha csakugyan író, azonnal ellenzékbe kerül vele; ahogy bírálta a régit, ugyanúgy kell bírálnia az újat is, kikerülhetetlenül. Minden rendszer egyoldalú, az író pedig a millió arcú életet ábrázolja, a teljes embert szolgálja. Kellemetlen ez a szolgálat a rendszernek, mégis magát ítéli szellemi elsorvadásra, ha lemond róla."[29]

Féja Géza felszólalásában Veres Péter kijelentéséhez csatlakozott: „semmit sem szabad cselekednünk a nép nélkül. Ezt a tételt magam is teljes egészében elfogadom, mert ez a valódi demokrácia alaptétele, s hozzáteszem: senkinek sincsen joga ma a nép nevében pontokat, programokat és egyedül üdvözítő hitvallásokat hirdetni. […] A magyar szabadságeszme elsősorban az önkormányzat elvével azonosítható…"[30]

Veres Péter és Féja Géza ekkor távol álltak egymástól, de a lényegről ugyanúgy gondolkodtak. Ezért a résztvevők a tanácskozást úgy élték át, mint egy szellemi kohót, amelyben minél hevesebbek a viták, annál közelebb kerülhetnek

26 Uo. 294–296.

27 Megint megtaláltuk az utat. In Kovács Imre: *Virtuális Magyarország* Bp., 2005, Magyar Napló, 109.

28 Juhász Géza felszólalása. In *Szárszó, 1943*. Id. k. 335–336.

29 Uo. 336.

30 Féja Géza fölszólalása. Uo. 338–339.

egymáshoz a résztvevők. Ehhez azonban arra lett volna szükség, hogy egymás érveit mérlegeljék, azokon eltöprengjenek. Minthogy erre a rajtunk átszáguldó történelem nem hagyott időt, a vita nem válhatott a szótértés folyamatának részévé, ellenkezőleg, megpecsételte a népi mozgalom politikai, de nem ideológiai irányzatokra szakadását.

Augusztus 28-án, szombaton délután a konferencia záróülésén Püski Sándor, a Magyar Élet Kiadó vezetője többek közt annak adott hangot: nem hiszi, hogy a hallgatóság annyira félreértette volna Németh Lászlót, hogy halálhangulatot értsen ki beszédéből, amelyben csupán „figyelmeztetett bennünket és különösen a várható politikai átalakulás vezetőit az előfordulható komoly veszedelmekre".[31]

A tanácskozás után Kovács Imre beszámolót írt az 1940-ben indult *Híd* című lapban, nem titkolva a harmadik utat elutasító véleményét sem. Nagy rokonszenvvel mutatta be a tábor fiatal és érdeklődő résztvevőit, az előadók közül pedig Erdei Ferencet és Jócsik Lajost emelte ki. Erdei „mint egy gazdagon ömlő folyó sodorta magával hallgatóságát, s ellenállhatatlanul formálódott ki fegyelmezett és pontosan fogalmazott gondolataiból a mai nem éppen szerencsés felépítésű társadalmunk. S az elmondottakhoz Jócsik adta meg a statisztikai hátteret, amikor a magyar gazdasági élet fejlődését vázolta. A két előadás lenyűgözte az ifjakat…"[32]

Kovács Imre tehát Erdei előadásából csak a korabeli magyar társadalmat bemutató részletet emelte ki, s arról nem szólt, hogy már ez az előadás is komoly vitát váltott ki. Sőt úgy folytatta, hogy a tábor nyugalma azért nem tartott tovább, mert Németh László vihart kavart, akinek előadását a tőle megszokott pesszimista hang és a kisebbségi érzet jellemezte. A magyarság bennszülött voltának megállapítása után a harmadik oldalról beszélt, amelyből aztán kispolgári szocializmus lett, majd családi házas, kertes nosztalgia, s a hallgatóság aggodalma máris eloszlott: „nincs semmi baj, a harmadik oldal minden kérdést megold". Azonban nem oldott meg semmit, csak a tábor képe változott meg, s a pillanatnyi nyugalmat a leghevesebb küzdelem váltotta fel. A vitatkozók közül Kovács csak a reálpolitikát egyedül képviselő Nagy Istvánt írót emelte ki, aki minden „előadáshoz hozzászólt, s fegyelmezetten, világosan, a közösség érdekeihez igazodva bizonyítgatta, hogy adódhatnak időnként olyan történelmi szituációk, amikor csak két megoldás van, s megfelelő tájékozódás hiányában a nép ösztönösen is megérezheti, hogy melyiket kell választania. Nem kétséges, hogy a magyar nép a demokráciát, a szabadságot és a függetlenséget választja."[33]

Abban mindenki egyetértett, hogy a magyar nép ezt választja majd, ha hagyják. Németh László viszont azt is észrevette, hogy valószínűleg nem fogják hagyni – amint az be is következett. Ezért figyelmeztetett, hogy arra a kedvezőtlen helyzetre is fel kell készülni, végigondolva az annak megfelelő tennivalókat is.

31 Püski Sándor előadása. Uo. 327.

32 Kovács Imre. Ifjúsági parlament a Balaton partján. In *Szárszó, 1943*. Id. k. 364–365.

33 Uo. 365–366.

A *Sorsunk* című folyóirat 1943. szeptemberi számában fogalmazta meg Jócsik Lajos mértéktartó véleményét, miszerint a harmadik oldal „érvényes mindig, minden körülmények között, de nem jelenthet menekülési lehetőséget mindig és mindenkinek". Vannak ugyanis helyzetek, amelyekben a nézetkülönbségek ellenére is együtt kell működni. S épp azért nem érezte Szárszón vigasztalannak a magyar jövőt, mert annak irányait – a nézeteltérések ellenére is – „egységesen látta mindenki. S talán érezte kötelességét is jövőnk előtt."[34]

Az 1971-ben visszatekintő Kovács Imre szerint „Szárszó Németh László legszebb órája. […] augusztus 25-én elmondott beszéde élete legnagyobb, legbátrabb tette. Úgy állt hallgatósága előtt a balatoni nyárvége bágyadt hangulatában, mint aki leszámolt mindennel, semmitől sem fél, el kell mondania mindazt, amit a magyarságról érez, saját egyéni sorsáról sejt. 'Hű műszer' volt, pontosan mérte történelmünk halkuló, ki-kihagyó érverését. […] Megszorítom én is a hetvenéves Németh László kezét. Nagy élet áll mögötte, nagy szolgálat, nagy mű. Hű volt a magyarsághoz… mindenkor pontosan jelezte, mit lehet, mit nem."[35]

1943 végén azonban, az olaszok sikertelen átállási kísérlete után még kiélezettebbé váló helyzet Kovács Imrét megerősítette korábbi nézeteiben. A *Szabad Szó* 1944. január 2-ai számában a harmadik oldalt politikai elefántcsont toronynak nevezte: „Illuzionisták, riadt lelkek, ködlovagok, akik nem értik, és éppen ezért nem is tudják követni az európai politika fejlődését, mostanában gyakran emlegetik a harmadik oldalt",[36] majd a „ködlovag" Németh Lászlóra térve megismételte, hogy az író a nála szokásos érzelmi kitörésekkel meghódította a közönséget, és a kertes, családiházas, kispolgári szocializmust nagy lelkesedéssel „harmadik útnak" nyilvánították. „Ez a legnagyobb politikai ködösítés."[37] Kovács ugyanis úgy ítélte meg, hogy „csak két megoldás van, s nekünk a két megoldás valamelyikét kell választanunk… Magyarország akarunk maradni, természetesen olyan politikai, társadalmi… berendezkedéssel, amely méltó lesz ahhoz az élethez, melyet ennek a háborúnak a végén minden bizonnyal megteremt magának az emberiség. S hogy állásfoglalásunk már ma is nyílt és határozott legyen, mindenféle tekintélyuralmi törekvéssel, diktatúrával, a szolgaság bármilyen korszerű formájával szemben hirdessük meg a szabadság politikáját."[38]

Ebből az egyértelműen náci- és kommunistaellenes kiállásból következett, hogy Kovács a két lehetőség közti határozott választást követelte, s nekünk csak a nyugati demokráciák példája lehet az irányadó annak ellenére, hogy pillanatnyilag a Szovjetunióval szövetségben harcolnak. Ugyanis ha most egyértelmű-

34 Jócsik Lajos írása. In *Szárszó, 1943*. Id. k. 362–363.

35 Kovács Imre: Találkozásaim Németh Lászlóval. In Valuch Tibor (szerk.): *Népiség, radikalizmus*. I. h. 307 és 313.

36 Kovács Imre: A harmadik oldal vagy a politika elefántcsonttornya. In Valuch T. (szerk.) i. h. 119.

37 Uo.

38 Uo. 122.

en elkötelezzük magunkat a demokráciák mellett, sikeresebben ellenállhatunk a „szolgaság korszerű formáját" ajánló diktatórikus törekvésnek, azaz a szovjet rendszernek is.

Kovács Imre idézett írását sokan tartották sértőnek, a *Magyar Út* pedig a történtek „kiteregetésének" is tekintette, mert a résztvevők azzal a hallgatólagos megállapodással távoztak, hogy nem hozzák nyilvánosságra belső vitáikat. Ennek megszegése után a *Magyar Út* 1944. február 17-ei száma Kovács szárszói viselkedését visszatetszőnek nevezte, majd így értékelte a történteket: a „szárszói konferencia minden vitája végső fokon egyetlen kérdés körül forgott: *létezik-e harmadik oldal, s ha igen, van-e létjogosultsága*". A szocialisták ezt természetesen tagadták. Felfogásuk szerint csak két megoldás van, vagy haladni a 'kibontakozás' útján, vagy nem. S a kibontakozás szerintük csak szocialista lehet. Aki ezt nem hajlandó vállalni, lehetnek egyébként bármilyen nemes és jogosult szempontjai, végső fokon ellenség. „Az úgynevezett *harmadik oldal* e vagy-vagy felfogással szállott szembe, mert e sokat emlegetett kibontakozás *veszélyeit* nagyobbnak látta, mint lehetőségeit."[39]

Szárszó körül tehát az egyet nem értés vihara kavargott, a találkozó után kibontakozó nagy vitának azonban sorsszerű lett a lezárása. Mivel a *Magyar Út*ban megjelent írás Kovács Imrét is erőteljesen támadta, és a heves vita egyik felfokozója volt, a lap ezt az írását – a megbékélés érdekében – minden kitételével együtt – a később idézendő írói nyilatkozatok hatására – visszavonta 1944. március 19-én, a német megszállás napján megjelent számában.

Kevesen tudják, hogy nemcsak Kovács Imre követte meg a hetvenéves Németh Lászlót, de Erdei Ferenc is. Köszöntő tanulmányában idézte a „minőség", a „kert", a „sziget" és a „jobbak kovásza" fogalmakat használó Németh László következő megállapítását: „Egy világban, ahol a gép és az emberi lelemény között… egészséges értékviszony alakulna ki, újra felvirradna a napja a minőségnek. Az érték a minőség skáláját követné, s az emberek rászoknának arra, hogy a nemesebbet mint értékesebbet tartsák számon. Az életmód átalakulna, a kertek felemelnék a földművest, a minőségmunka az iparost. Az emberi életben több helye volna az idillnek, s nagyobb lehetőségei a művészetnek. A lélek, melyet az utolsó száz év építkező zűrzavara elkábított, ráérne végre önmagával foglalkozni."

„Váteszi szavak ezek – tette hozzá Erdei. *Az 1940-es évek* elején gondolta és írta ezeket Németh László, s akkor megütköztünk ezen – nem titkolom én is –: 'micsoda kispolgári nyavalygás ez; hát nem érti, hogy meg kell dönteni a kapitalizmust, és a társadalmi tulajdon alapján fel kell építeni a szocialista nagyüzemeket'… S amikor mindez megtörtént, lényeges korrekciókra kényszerültünk… Ne olyan zordonan és elutasítóan gondoljunk tehát vissza Németh László 1940-es évekbeli előreérzéseire. Ellenkezőleg: nyúljunk vissza hozzá és merítsünk belőle. Akarjuk, nem akarjuk, rászorulunk erre. Ez csak egy példa. A 'meghala-

39 Mit mondott a „harmadik oldal" Balatonszárszón? *Magyar Út*, 1944. febr. 17.

dott' Németh László-i gondolatok közül nem ez az egyetlen, amely túléli korát, és messzebbre előre mutat."[40]

A szocialista, illetve polgári irányzatok képviselőinek döntő többsége viszont képtelen volt megérteni, hogy a népiek a harmadik úttal a liberális kapitalizmusok és a despotikus szocializmusok között keresték azt az emberséges jövőt, amely az egyén és a nemzetek számára biztosítja mind a szabadságot, mind az egyenlőséget, ez utóbbi természetes részének tartva a szociális igazságosságra való törekvést. A *Népszava* büszkén idézte fel korábbi véleményét, miszerint „a Márciusi Frontnak elejétől fogva valami sajátos fasiszta szaga volt… ami sok jóhiszemű embert visszariasztott tőle", ráadásul „heterogén, komolytalan alakulat volt".[41] A *Magyar Nemzet* cikkírója szerint Németh László „a nemzeti függetlenség és önkormányzat bátor hangoztatása helyett egy minden megszálló idegentől megtűrhető népiesch misztikában alkudott meg".[42]

A méltatlan hangú veszekedésnek és indulatok fűtötte hajszának Illyés Gyula már 1943 októberében megpróbált gátat vetni. Tamási Áron javaslatára és megszövegezésében Illés Endrével, Kodolányi Jánossal, Márai Sándorral, Veres Péterrel és Zilahy Lajossal „együttes vallomást" jelentetett meg: Elismerték az elvi viták szükségességét, „de az építő szellem tekintélyének védelmében elítéljük azt a személyeskedő és pártos modort, melyben egyes írók megnyilatkoznak néha… Úgy hisszük, hogy a szellem erkölcsi tekintélyére, valamint a beszéd és az írás emberi hitelére igen nagy szükség van. S bizonyára még nagyobb szükség lesz rá akkor, amikor megújult nemzetet kell majd teremteni, igazságos magyar és emberi társadalmat, s valóban édes hazát a dolgozó magyaroknak."[43]

Illyés Gyula 1944 februárjában ismét szólt az egymás közti vitákba gabalyodott írókhoz és a *Szabad Szó* olvasóihoz. Békéltető írásában abból indult ki, hogy ha a körülmények valaha „megzavarhattak embereket, az elmúlt öt év eseményei ilyenek voltak". Nem csodálható tehát, „hogy a népi írók addig oly egységesnek látszó tábora is megbomlott". Ennek ellenére a „hajdani népi mozgalom magva ma is ép, ma is halad. S ahogy valamikor ez indította el az egész addig oly tétova ezerfelé húzó tábort egy határozott irányba, most is ez mutat irányt a tétovázóknak és bizonytalankodóknak. Nyílt szívvel várja a társakat. Mert nem a maga útját mutatja, hanem a népét, a dolgozókét, amely ma épp oly egyenes irányú, mint a történelem bármely idejében."[44]

Illyés Gyula, a bölcs összegző és összefogó a német, majd a szovjet megszállás előtti pillanatban is megtalálta azt a hangot, amellyel nemcsak az írókat, de a magyarságot is úgy, ahogy át lehetett menteni a két malomkő közti megpróbáltatásokon.

40 Erdei Ferenc: Németh László hetvenéves. *Irodalomtörténet*, 1971, 1. In Erdei F.: *Művekkel élő társadalom*. Bp., 1978, Akadémiai, 109.

41 Fodor József: Egy balsikerű alakulás tanulságai. *Népszava*, 1943. aug. 22.

42 Katona Jenő: A népiesség alkonya. *Magyar Nemzet*, 1943. dec. 19.

43 Együttes vallomás. *Magyar Csillag*, 1943, 10, 573–574.

44 Illyés Gyula: Helyes út. *Szabad Szó*, 1944. febr. 6., 3.